पठतु संस्कृतम्

कोविद:

द्वितीय-पाठः

सूक्तिः

महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ।

- शिशुपालवधम्

तात्पर्यम्

श्रेष्ठजनाः स्वभावतः अल्पमेव वदन्ति । (अधिकं न वदन्ति) ।

तत्पुरुष: समास:

उत्तरपदार्थ: प्राधान्यम्

सामान्य:	व्यासेन विरचितम्	व्यासविरचितम्
कर्मधारयः	नील: मेघ:	नीलमेघ:
नञ् प्रभृतय:	न धर्म:	अधर्म:
द्विगुः	अष्टानाम् अध्यायानां समाहार:	अष्टाध्यायी

सामान्य-तत्पुरुष:

प्रथमा-तत्पुरुष:	अर्धं दिनस्य	-	अर्धदिनम्
द्वितीया-तत्पुरुष:	ग्रामं गत:	-	ग्रामगत:
तृतीया-तत्पुरुष:	विद्यया मान्य:	-	विद्यामान्य:
चतुर्थी-तत्पुरुष:	देशाय हितम्	-	देशहितम्
पञ्चमी-तत्पुरुष:	चोरात् भयम्	-	चोरभयम्
षष्ठी-तत्पुरुष:	देवस्य आलय:	-	देवालय:
सप्तमी-तत्पुरुष:	वेदेषु पण्डित:	-	वेदपण्डित:

सामान्य-तत्पुरुष:

प्रथमा-तत्पुरुष:

पूर्व-अपर-अधर-उत्तर-अर्ध शब्दा:

अर्धं दिनस्य - अर्धदिनम्

द्वितीया-तत्पुरुष:

श्रित-अतीत-पतित-गत-अत्यस्त-प्राप्त-आपन्न शब्दा:

ग्रामं गत: - ग्रामगत:

तृतीया-तत्पुरुष:

पूर्व-सदृश-सम-ऊनार्थ-कलह-मिश्र-श्लक्ष्ण-अवर शब्दा:

विद्यया मान्य: - विद्यामान्य:

सामान्य-तत्पुरुष:

चतुर्थी-तत्पुरुष:

तदर्थ-अर्थ-बलि-हित-सुख-रक्षित शब्दा:

देशाय हितम् - देशहितम्

पञ्चमी-तत्पुरुष:

भय-भीति-भीत-भी शब्दा:

व्याघ्रात् भयम् - व्याघ्रभयम्

षष्ठी-तत्पुरुष:

देशस्य सेवा - देशसेवा

सप्तमी-तत्पुरुष:

निपुण-पटु-समर्थ-प्रवीण-पण्डित-कुशल-शूर-धूर्त-कितव-शौण्ड शब्दा:

शास्त्रे निपुण: - शास्त्रनिपुण:

तत्पुरुष-समासः

भगवता गीता	भगवद्गीता	तृतीया-तत्पुरुषः
कूपं पतितः	कूपपतितः	द्वितीया-तत्पुरुषः
वृकात् भीतिः	वृकभीतिः	पञ्चमी-तत्पुरुषः
वेदे पण्डितः	वेदपण्डितः	सप्तमी-तत्पुरुषः
गवे हितम्	गोहितम्	चतुर्थी-तत्पुरुषः
गृहस्य रक्षणम्	गृहरक्षणम्	षष्ठी-तत्पुरुषः

तद्धितान्ताः

अपत्यार्थकः - दाशरथिः, जानकी ✅

संबन्धार्थकः - वैष्णवः , भारतीयः

भावार्थकः - सुन्दरत्वम् , सुन्दरता, सौन्दर्यम्

मत्वर्थकः - गुणवान् , मतिमान्, भोगी

तोलनार्थकः - उन्नततरः , उन्नततमः

संबन्धार्थक-तद्धितान्ताः

अयम् इयम् इदम्

इन्द्रस्य अयम् - ऐन्द्रः गजः
इन्द्रस्य इयम् - ऐन्द्री राजधानी
इन्द्रस्य इदम् - ऐन्द्रं वज्रम्

तव अयम् - त्वदीयः आसन्दः
तव इयम् - त्वदीया माला
तव इदम् - त्वदीयं गृहम्

संबन्धार्थक-तद्धितान्ताः

शक्तेः अयम्	शाक्तः
यमुनायाः इयम्	यामुना
भगवतः इदम्	भागवतम्
पृथिव्याः अयम्	पार्थिवः
तस्य इयम्	तदीया
मम इदम्	मदीयम्

तद्धितान्ताः

अपत्यार्थकः - दाशरथिः, जानकी ✅

संबन्धार्थकः - वैष्णवः , भारतीयः ✅

भावार्थकः - सुन्दरत्वम् , सुन्दरता, सौन्दर्यम्

मत्वर्थकः - गुणवान् , मतिमान्, भोगी

तोलनार्थकः - उन्नततरः , उन्नततमः

भावार्थक-तद्धितान्ताः

भाव: - गुणः / स्वभावः / भावः अस्ति इति

धीरस्य भाव:

धैर्यम्, धीरत्वम्, धीरता

सुन्दरस्य भाव:

सौन्दर्यम्, सुन्दरत्वम्, सुन्दरता,

यम् , त्वम् - नपुंसकलिङ्गम्

ता - स्त्रीलिङ्गम्

भावार्थक-तद्धितान्ताः

मलिनस्य भाव:	मालिन्यम्, मलिनता, मलिनत्वम्
कठिनस्य भावः	काठिन्यम्, कठिनता, कठिनत्वम्
लवणस्य भावः	लावण्यम्, लवणता, लवणत्वम्
मधुरस्य भावः	माधुर्यम्, मधुरता, मधुरत्वम्
धीरस्य भावः	धैर्यम्, धीरता, धीरत्वम्
शूरस्य भावः	शौर्यम् , शूरता, शूरत्वम्

मत्वर्थक-तद्धितान्ताः

वतुप्, मतुप् प्रत्ययः

गुणः अस्य/अस्याः/अस्य अस्ति इति

गुणवान्, गुणवती, गुणवत्

गुणी, गुणिनी, गुणि

अकार/आकारान्तः --> वत् -> बलवान्

अन्य-अक्षर-अन्तः --> मत् -> मतिमान्

मत्वर्थक-तद्धितान्ता:

धनम् अस्य अस्ति	धनवान्
विद्या अस्या: अस्ति	विद्यावती
ज्ञानम् अस्य अस्ति (न)	ज्ञानवत्
श्रद्धा अस्य अस्ति	श्रद्धावान्
रुपम् अस्या: अस्ति	रूपवती
भाग्यम् अस्य अस्ति (न)	भाग्यवत्

तद्धितान्ताः

अपत्यार्थकः - दाशरथिः, जानकी ✅

संबन्धार्थकः - वैष्णवः , भारतीयः ✅

भावार्थकः - सुन्दरत्वम् , सुन्दरता, सौन्दर्यम् ✅

मत्वर्थकः - गुणवान् , मतिमान्, भोगी

तोलनार्थकः - उन्नततरः , उन्नततमः

सुभाषितम् - १

यदचेतनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः ।
तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते ।।

पदविभाग:

यत्, अचेतनः, अपि, पादैः, स्पृष्टः, प्रज्वलति, सवितुः, इनकान्तः, तत्, तेजस्वी, पुरुषः, परकृतनिकृतिम्, कथम्, सहते

अन्वय:

इनकान्तः अचेतनः अपि सवितुः पादैः स्पृष्टः यत् प्रज्वलति तत् तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते ?

सुभाषितम् - १

तात्पर्यम्

लोके सामान्यः मानवः अपि अन्यैः कृतं स्वस्य अपमानं न सहते। स्वाभिमानी पुरुषः अन्यैः कृतम् अपमानं कथं सहते ? अथवा सोढुं शक्नुयात् ? कविना उदाहरणम् दत्तम् ।

सूर्यकान्तमणिः सूर्यकिरणैः स्पर्शं प्राप्नोति चेत् प्रज्वलति। अचेतने मणौ एव एतादृशः स्वभावः दृश्यते। सचेतनानां विषये तु वक्तव्यमेव नास्ति ।

सुभाषितम् - २

अकृत्यं नैव कर्तव्यं प्राणत्यागेऽपि संस्थिते।
न च कृत्यं परित्याज्यमेष धर्मः सनातनः।।

पदविभाग:

अकृत्यम् न, एव कर्तव्यम्, प्राणत्यागे, अपि, संस्थिते, न, च, कृत्यम्, परित्याज्यम् एषः, धर्मः सनातनः (अस्ति)

अन्वय:

प्राणत्यागे संस्थिते अपि अकृत्यं न कर्तव्यम् एव, कृत्यं च न परित्याज्यम् । एषः सनातनः धर्मः (अस्ति) ।

सुभाषितम् - २

तात्पर्यम्

सामान्यतः लोके बहवः जनाः आपत्काले यत्किमपि अकार्यं कृतं सिद्धाः भवन्ति । किन्तु इयम् अस्माकं संस्कृतिः नास्ति । अस्माकं संस्कृतिः अस्मान् उपदिशति यत् " मनुष्येण कस्याञ्चित् परिस्थितौ अपि अकार्यं/दुष्टकार्यं न करणीयम् । प्राणत्याग-प्रसङ्गे प्राप्ते सति अपि अधर्मकार्यस्य चिन्तनं न करणीयम् । यथा अकार्यस्य करणं न युक्तं तथा स्वस्य धर्मस्य परित्यागः अपि न युक्तः ।

काव्य-कथा - कुमारसम्भवम्

- मन्मथेन सह का आगता ?
- मन्मथस्य धनुः ..... निर्मितम् ।
- मन्मथं दृष्ट्वा इन्द्रः किम् उक्तवान् ?
- मन्मथः केन सह तपोवनं गतवान् ?
- वसन्तस्य प्रभावेण के के जाता: ?

काव्य-कथा - कुमारसम्भवम्

- ईश्वर: पार्वत्यै कीदृशम् आशीरदवादं दत्तवान् ?
- मन्मथः ..... धनुषि योजितवान् ।
- 'प्रभो ! क्रोधं संहर ! संहर !' इति के प्रार्थितवन्तः ?
- ईश्वर: कं दग्धवान् ?
- ईश्वर: कथं मन्मथं दग्धवान् ?

काव्य-कथा - कुमारसम्भवम्

- पार्वती किमर्थं प्रतिनिवृत्ता ?
- ईश्वरेण दग्धं मन्मथं दृष्ट्वा रतिः किम् उक्तवती ?

शीघ्रम् एव पुनः जीविष्यति ।

अन्वयः - १

तस्याः खुरन्यासपवित्रपाम्सुम् अपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ।।

पदविभाग:
सन्धि:
वाक्य-विश्लेषणम्
अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च
अन्वय:
तात्पर्यम्
व्याकरणांशा:
समासा:

अन्वयः - १

आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च |
अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ||

पदविभाग:
सन्धि:
वाक्य-विश्लेषणम्
अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च
अन्वय:
तात्पर्यम्
व्याकरणांशा:
समासा:

गद्यकाव्यम्

- गद्यं पद्यं च विवरणं कुरुत ।
- ..... धातुतः 'गद्यम्' इति शब्दः निष्पन्नः ।
- पद्यस्य रचनायां अधिकाः नियमाः सन्ति । साधु/असाधु
- गद्यरूपेण लिखितं सर्वमपि काव्यमिति मन्यते । साधु/असाधु
- कीदृशं काव्यम् एव सहृदयनां श्लाघनं प्राप्नोति ।
- 'गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति' इति ।
- गद्यकाव्ये प्रधानतया क: गुणः भवति ?
- कविः दण्डी गद्यकाव्ये भूयमानस्य गुणस्य वर्णनं कथं कृतवान्?

गद्यकाव्यम्

- गद्यकाव्यं .... च इति द्विधा विभजन्ते ।

- कथायाः वस्तु .....
- आख्यायिकायाः वस्तु .....

- गद्यकाव्य-कथाया: उदाहरणम् .....
- गद्यकाव्य-आख्यायिकायाः उदाहरणम् .....
- सद्यः उपलभ्यमानेषु गद्यकाव्येषु .....एव प्राचिनतमं काव्यम् ।
- प्रसिद्ध-गद्य-काव्यानां नामानि लिखत ।

पाणिनिः

- ‘अष्टाध्यायी' रचयिता ।
- ‘अष्टाध्यायी' व्याकरणशास्त्रे शास्त्रप्रपञ्चे च अद्वितीयः अस्ति ।
- शालातुरग्रामवासी - 'शालातुरीयः’
- त्रयोदश्यां तिथौ स्वर्गस्थः । सा तिथिः वैयाकरणैः अनध्ययनत्वेन परिगण्यते ।
- पाणिनिः सूत्रक्रमेण व्याकरणविषयान् निरूपितवान्।
- वैदिकव्याकरणम् अपि अष्टाध्याय्याम् अस्ति ।

कात्यायनः

- कात्यायनः वार्तिककारः ।
- वररुचिः अपरं नाम।
- भाष्यकारः पतञ्जलिः एतं 'भगवान्' 'आचार्यः' इति निर्दिशति ।
- सूत्रेषु प्रयुक्तानां पदानां प्रयोजनचिन्तनम् अनुक्तानां पदानां योजनं, दुरक्तानां पदानां समीकरणं च करोति वार्तिकम् ।
- वार्तिकानि पृथग्ग्रन्थरूपेण न उपलभ्यन्ते । महाभाष्ये तानि सम्मिलितानि सन्ति ।
- कात्यायनस्य वार्तिकशैली सूत्रशैलीम् एव अनुकरोति ।

पतञ्जलिः

- 'महाभाष्यकारः' इति प्रसिद्धः ।
- अष्टाध्याय्याः विस्तृतं भाष्यम् ।
- पाणिनिना रचितानां सूत्राणाम् अर्थनिर्णयः कृतः तेन ।
- उदाहरणप्रत्युदाहरणैः शङ्कासमाधानादिभिः च पतञ्जलिः सरलया शैल्या विषयं निरूपयति ।
- लौकिकैः उदाहरणैः, लघुकथाभिः, विनोदवचनैः च सः विषये रोचकताम् उत्पादयति ।
- छात्रान् बोधयतः गुरोः सम्भाषणशैली आदृता अस्ति पतञ्जलिना ।
- शास्त्रक्षेत्रे महाभाष्यसदृशी अन्या कृतिः सुदुर्लभा एव ।
- अतः एव भाष्यविषये एका प्रशंसोक्तिः श्रूयते - ' महाभाष्यं वा पठनीयं , महाराज्यं वा पालनीयम् ' इति ।

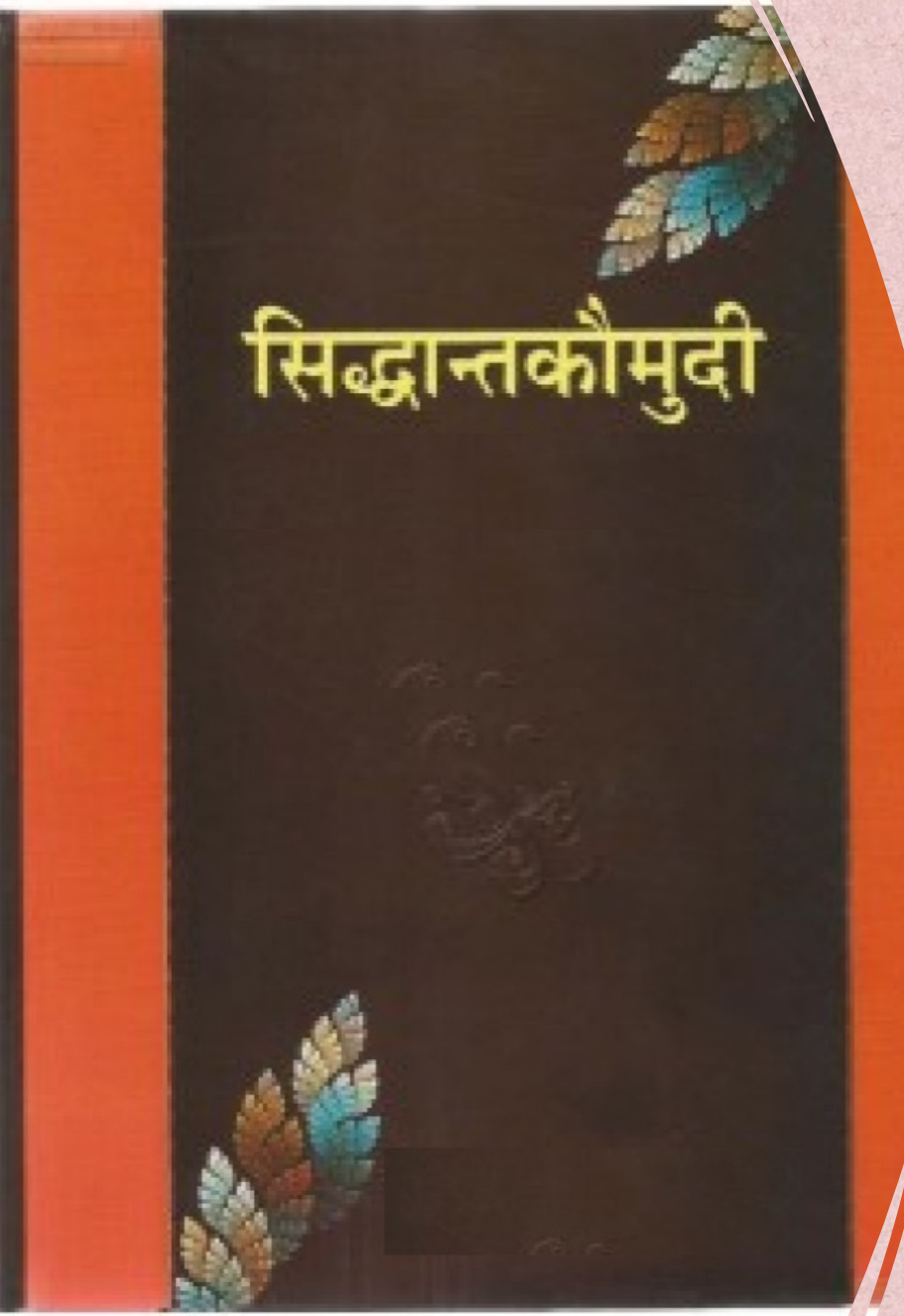

भट्टोजिदीक्षितः

- 'सिद्धान्तकौमुदी ' रचयिता ।
- शब्दकौस्तुभः, प्रौढमनोरमा एतेन लिखिताः ।
- सिद्धान्तकौमुदी व्याकरणलोके सुप्रसिद्धा ।
- प्रक्रियाक्रमेण सर्वेषां पाणिनीयसूत्राणाम् अर्थः उदाहरणसहितं निरूपितः अस्ति अत्र ।
- सिद्धान्तकौमुद्यां यत् उक्तं तत् प्रमाणरूपेण अङ्गीक्रियते शास्त्रज्ञैः।
- 'तत्त्व-बोधिनी' (ज्ञानेन्द्रसरस्वतीविरचितिता) 'बाल-मनोरमा' (वासुदेवदीक्षितविरचिता) इत्यादीनि सिद्धान्तकौमुद्याः व्याख्यानानि ।

नागेशभट्टः

- अपरं नाम नागोजिभट्टः ।
- श्रृङ्गवेरपुरस्य राज्ञः रामसिंहस्य आस्थाने आसीत् एषः ।
- लघुशब्देन्दुशेखरः, परिभाषेन्दुशेखरः, लघुमञ्जूषा, परमलघुमञ्जूषा, ग्रन्थाः लिखिताः ।
- व्याकरणशास्त्रस्य सिद्धान्तभागः प्रक्रियाभागः च एतेन सुपरिष्कृततया निरूपितः अस्ति ।
- अलङ्कार-योग-वेदान्तादिशास्त्रेषु अपि निष्णातः आसीत् ।
- एतेन ४५ तः अधिकाः ग्रन्थाः लिखिताः ।